

УДК 336.2.027:316.75

ӨТКӨӨЛ ЭКОНОМИКАДА СОЦИАЛДЫК НОРМАЛАРДЫН САЛЫК МАДАНИЯТЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ: КЫРГЫЗТАН МИСАЛЫНДА

Абдиева Разия, доцент м.а., Кыргыз-Турк Манас университети <razia.abdieva@manas.edu.kg>

Кыскача мүнөздөмө

Салыктар мамлекеттин негизги киреше булагы болуп саналат. Мамлекет салк төлөөчүлөрдүн салыктык милдеттерин туура жана толугу менен аткаруусу үчүн салыктык жазалар жана текшерүүлөр сыяктуу инструменттерди колдонот. Бирок, салык төлөөчүлөрдүн салыкка жасаган мамилелери жана салыктык маданияты салыктык жүрүм-турумга маанилүү таасирин тийгизет. Бул изилдөөдө салык маданиятына социалдык нормалардын таасири изилденген жана анын жыйынтыктары социалдык норма салык төлөөчүлөрдүн жүрүм-турумуна маанилүү таасирин тийгизээрин көрсөттү.

Негизги сөздөр: салыктар, салык маданияты, социалдык нормалар.

SOCIAL NORMS AND TAX CULTURE IN TRANSITION ECONOMIES: THE CASE OF KYRGYZSTAN

Asst. Prof. Dr. **Abdieva Razia**, Kyrgyzstan-Turkey Manas University <razia.abdieva@manas.edu.kg>

Abstract

Taxes are the main financial resource of government. Government use deterrence instruments as tax penalty and detection to increase tax compliance. However willingness to pay taxes or tax morale too has substantial influence on tax behavior. At the same time political, demographic and pchychologyc factors affect the level of tax morale. In this study effect of social norms on tax moral investigated using ordered probit model. Results showed that social norms have a significant effect on tax morale.

Keywords: tax, tax morale, social norms.

СОЦИАЛЬНЫЕ НОРМЫ И НАЛОГОВАЯ КУЛЬТУРА В СТРАНАХ С ПЕРЕХОДНОЙ ЭКОНОМИКОЙ: НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСТАНА

Абдиева Разия, исп. обяз. доцента, Кыргызско-Турецкий университет «Манас»
<razia.abdieva@manas.edu.kg>

Аннотация

Налоги являются основным финансовым ресурсом государства. Эффективность налоговой системы зависит от поведения и решения налогоплательщиков по исполнению налоговых обязательств. Согласно экономической теории сдерживания преступности на поведение налогоплательщиков влияют такие инструменты, как частота проверок, вероятность выявления правонарушения и размер штрафов. Но эмпирические исследования последних лет выявили, что на поведение налогоплательщиков существенное влияние оказывают демографические, политические и социально-психологические факторы. В этой статье с помощью пробит-модели исследуется влияние социальных норм и окружающей среды на поведение налогоплательщиков и на уровень налоговой культуры. Результаты анализа показали, что социальная норма существенно влияет на уровень налоговой культуры.

Ключевые слова: налоги, налоговая культура, социальные нормы.

Киришүү

Салыктардын тарыхы адамзаттын тарыхындай эски деп айтууга болот. Адамдар биргелешип жашай баштаган алгачкы коом мезгилинде эле салыктардын алгачкы формасы пайда боло баштаган. Себеби адамзаттын күчү физиологиялык жана табигый себептерден чектелүү болуп саналат. Бул болсо адамдардын аракеттерин жана күчтөрүн табийгаттын күчүнө, тышкы душмандарга каршы, биргелешип курулуштарды жүргүзүү, эмгекке жарамсыздарды камсыз кылуу жана башка коомдук керектөөлөр менен камсыз кылуу үчүн

бириктирүүгө түрткү берет. Мындай күч-аракеттерди бириктирүү муктаждыгы салыктын бар болушунун эң алгачкы себебин билдирет. (Юткина, Т.Ф., 1998:11) [18]

Салык төлөөчүлөргө кандай мамиле жасалышы керектиги да фараондорду ойлонткон маселелерден болгон. Салык топтоочулар салык төлөөчүлөргө жакшы мамиле жасоого үйрөтүлгөндүгү жөнүндөгү жазуулар табылган. Ал жазууларда «Эгер кедей дыйкандын салыгын төлөй албай жатса, 2/3син аларга калтыргыла», «Алардын көңүлүн жакшы тамаша менен көтөргүлө» же «Эгер кимдир бирөө салык салуудан өтө жапа тартып жатса же банкрот болгон болсо аны текшербей эле койгула». Бул жазуулар салык органы менен салык төлөөчүлөрдүн ортосундагы мамилелер байыркы мезгилден бери эле маанилүү маселе болгондугуна күбө болууда. (Adams, 1994:8) [1] Демек, салык салуу боюнча азыркы мезгилде актуалдуу болгон маселелер ошол мезгилде да маанилүү маселелерден болгон.

Ошондуктан, мыйзам чыгаруучулар көз карандысыз салыктык менталитет жана салыктык маданияты жана бул эки факторго таасирин тийгизген экономикалык жана психологиялык көрүнүштөрдүн абалына жараша салык төлөөчүлөрдүн – салык салуунун өндүрүмдүүлүгүн маанилүү деңгээлде чектеген – бирок ар кандай деңгээлде сөзсүз таасири эткен – реакциясын эсепке алышы керек экендигин белгилеп өткөн. (Schmölders, 1976:114) [13]

Мындан 80 жыл мурда Шумпетер (Schumpeter) биринчи болуп «салык маданияты терминин өзүнүн атактуу «Киреше салыгынын экономикасы жана социологиясы» аттуу макаласында колдонгон. (Nerre, 2008:153) [11] 1950-1960 жылдарда Г. Шмолдерс жетектеген Немцтик Кёльн мектеби салык психологиясын изилдей баштаган. Алар салык төлөөчүлөрдүн салык маданиятын өлчөөгө аракет жасашкан жана ошондой эле, экономика менен салык психологиясы ортосунда көпүрө куруу аракетин жасап, экономикалык көрүнүштөрдү традициялуу көз караш менен гана карабоо керектигине басым жасашкан. (Torgler жана Murphy, 2005:4) [15]

Ошону менен бирге эле, акыркы 60 жыл ичинде салыктык милдеттемелерин аткаруу боюнча жасалган эмгектерде «Эмне үчүн кээбир адамдар салыктарды төлөшөт ал эми кээбирөөлөр төлөшпөйт?» деген суроо кызыктыра баштаган. Көптөгөн теоретиктер күтүлгөн пайда аргументтерине таянып, рационалдуу тандоого карата адамдар салыктык мыйзамга баш ийген учурдагы пайда жана зыянын таразалайт деп эсептешкен. Эгер жазалар жана тутулуу ыктымалдуулугу тапкан пайдадан төмөн болсо милдеттерин аткарууну ишке ашыруусу мүмкүн экендигин айткан. Бул кылмыш экономикасы көз карашынын сызыгында Allingham жана Sandmo салыкты төлөөдөн качуу тутулуу ыктымалдуулугу жана жазалардын деңгээли менен терс байланышта экендигин билдирген расмий экономикалык моделди көрсөтүшкөн. (Torgler and Murphy, 2005:1) [15] Башкача айтканда, салыктык текшерүүлөр канчалык көп жана жазалар оор болсо, салыктан качуу ошончолук төмөн болот деп божомолдошкон.

Социалдык норма жана салык маданияты

Өлкөнүн салык төлөөчүлөрүнүн салыктык маданият деңгээлин аныктоодо көптөгөн көрсөткүчтөр колдонулат. Салык маданиятын жана ага таасирин тийгизген факторлорду изилдеген изилдөөлөрдө көбүнчө Дүйнөлүк Баалуулуктар Сурамжылоонунун (ДБС) (World Values Survey) маалыматтарын колдонулат. Бул сурамжылоо өнүккөн, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдү (Африка, Азия жана Борбордук жана Түштүк Америка) жана ошондой эле, Борбордук жана Чыгыш Европадагы жана эски Советтер Союзуна кирген өткөөл экономикалуу өлкөлөрдөгү калктын көз караштарын изилдейт жана тиешелүү өлкөлөрдөгү сурамжылоого катышкан чакан топторго негизделип, дүйнөнүн калкынын 70ке жакын пайызынын пикирин чагылдырып, 40тан ашык өлкөнүн салыктык маданиятын салыштыруу мүмкүнчүлүгүн берет. Ошентип, ДБС кеңири, ар кандай диний жана маданий традицияларды камтып, алардын мезгил ичинде өзгөрүүлөрүн анализдөөгө жардам берет.

Бул сурамжылоодо коомдун салык маданияты төмөнкү суроо менен аныкталат:

Төмөнкү билдирүү боюнча оюнузду билдирүүнүздү өтүнөбүз. «Мүмкүнчүлүгүм болсо салыкты төлөөдөн качамын».

Бул суроонун жооптору «Эч адилеттүү (туура) эмес (кечирилгис)» деген фразадан баштап «Ар дайым адилеттүү (туура)» деген фразага чейин жалпы 10 түрдүү жооптон турат. (Эч адилеттүү (туура) эмес (кечирилгис) – деп жооп бергендердин пайызына карата өлкөдөгү атуулдардын салыктык маданиятынын деңгээли аныкталат. Бул суроодон салык төлөөчүнүн салык төлөөгө болгон ички сезими же мотивациясынын болгондугун же жок экендигин аныктоого болот. Демек, салык маданиятынын эң негизги критерийи болуп салык төлөөчүдөгү салык төлөөнү каалоосу же мотивациясы болуп саналат.

Адамдар этикалык стандарттарын коомго жана коомду жөнгө салган социалдык нормаларга жараша өнүктүрүшөт. Салыктык жүрүм-турумду изилдөөдө этикалык стандарттар жеке нормаларга, социалдык нормаларга жана коомдук нормаларга бөлүнгөн. (Wenzel, 2004; Kirchler, 2008) [17, 8]

Социалдык нормалар салык төлөөчүлөрдүн салыктык милдеттемелерин өз ыктыяры менен аткаруусуна таасир эткен факторлордун бири болуп саналат. Социалдык нормаларды изилдөөдө алардын так маанисин аныктоо татаал. Аталган нормалар бардык башка элдер тарабынан да аткарылышы керек болгон жүрүм-турумдун үлгүсү болуп саналат. Бул нормалар элдин колдоосу же жек көрүүсү менен кармалат. (Elster, 1989; Тоглер, 2007:66) [5, 15] Социалдык нормалардын аткарылышына эки тараптын да бирдей өз ара аткарылышы ачкыч механизм болуп саналат. Эгер чыныгы жашоону карасак, кошуналар, үй-бүлө жана жумуш ордундагы социалдык мамилелер белгилүү бир келишим же документ менен эмес, социалдык нормалар менен башкарылат. Бул нормаларды аткаруу каражаты катары эки тараптын өз ара аткаруулары эң маанилүү функция болуп саналат» деп белгилеп кетишкен. Эгер башкалар коом тарабынан туура деп эсептелген жүрүм-турумду аткарышса, жеке адам да ошого жараша кыймыл-аракет жасайт. Демек, жеке адамдар салык төлөө социалдык норма деген ишенимге ээ болгон мезгилге чейин салыктарды төлөшөт. (Alm жана башкалары, 1999) [2]

Pollinsky жана Shavell (2000) [12] изилдөөлөрүнүн натыйжасында социалдык нормалар адамдардын жүрүм-турумдарына багыт берүүдө башкача айканда, башкарууда мыйзамдарды аткаруунун жалпы альтернативасы боло алгандыгын, социалдык нормаларды бузуу ички жазалар (күнөө, бушайман болуу) жана ушак сөздөр жана кубалоо сыяктуу тышкы мыйзамдык жана социалдык жазаларды жаратаарын айтып өтүшкөн.

Илимпоздордун изилдөөлөрү окшош фискалдык системага ээ болгон өлкөлөрдө мыйзамдын талаптарын аткаруу деңгээлинин ар кандай экендигин аныкталган. Мисалы, Alm жана башкалары (1995) [2] АКШны, Lewis (1979) [9] Улуу Британияны жана De Juan (1993) [4] жана башкалары Испанияны изилдешкен. Бул эмгектерден төмөнкү негизги тыянактар чыгарылган (Тоглер, 2007:67) [15]:

- А. Салыктык милдеттемелерин аткарган кишилер салыкты төлөөдөн качууну адепсиздик деп эсептешет;
- Б. Эгер адеп-ахлак салык төлөөгө чакырса салыктык милдеттемелерди аткаруу да жогору болот;
- В. Салыкты төлөөдөн качкан кишилер менен достук мамиледе болгон кишилер өздөрү да салыкты төлөөдөн качууга жакын болушат;
- Г. Коомдук биримдик сезими күчтүү болгон коомдо салыктык милдеттемелерин аткаруу да жогору.

Alm жана башкалары (1995) [2] эксперименталдуу изилдөөлөрүнүн натыйжасында социалдык нормалар мыйзамдык милдеттемелерди аткарууда өтө маанилүү фактор экендигин аныкташкан.

Адам ичинде жашаган коомдон дайыма таасирленет. Эгер бир коомдо салык маданиятынын деңгээли жогору болсо, бул нерсе жеке адамдарга да оң басым жаратат. Демек, коомдун салыктык маданияты, адамдардын салыкка болгон терс жүрүш-туруштарын азайтуучу таасир жаратат. (Tosuner ve Demir, 2007:13) [16]

Жеке нормалар адамдык факторлорду, моралдык көз караштарды, баалуулуктарды, диний ишенимдерди ж.б. камтыйт. Эмпирикалык изилдөөлөр альтруисттик багыт жана коомдук

баалуулуктар, чынчылдык жана динчилдик салык маданиятына оң таасирин тийгизгендиги аныкталган. (Kirchler, 2008:7) [8]

Күнөөлү сезүү жана уялуу сезимдери салык төлөөдөн качуудан түшкөн пайда өлчөмүн азайтып, салык төлөөчүлөрдүн кирешелери жөнүндө отчет берүүлөрүнө таасирин тийгизиши мүмкүн. (Тоглер, 2007:68) [15] Lewis (1971) [9] адам жоопкерчиликсиз же жалпы эреже же социалдык норманы бузгандыгын түшүнгөндө күнөөлүү болуу сезими күчөөрүн айткан. Демек, салыктык милдеттемелерди аткаруу жалпы коом тарабынан кабыл алынган социалдык нормага айланса, бул милдеттемесин аткармаган киши өзүн күнөөлүү сезип салыкты төлөөдөн качуунун психологиялык чыгымынын жогорулашын алып келиши мүмкүн.

Адамдын атуулдук милдетинин күчтүү болушу салыктык милдеттемелердин толугу менен аткарылышына таасирин тийгизиши мүмкүн. Scholz жана Pinney (1995) [14] тутулуу ыктымалуулугунун белгисиз болгондугунан адамдар riskти өздөрү субъективдүү түрдө эсептөөгө аракет жасашат. Бул белгисиздик бир топ бушаймандыкты жана коркуу сезимин жаратат. Салык төлөөчүнүн салыкты төлөө милдети салык төлөөдөн качканда тутулуп калуу riskин жана ыктымалдуулугун сезүүгө маанилүү таасирин тийгизет. Эмпирикалык изилдөөлөр тутулуп калуу субъективдүү riskи объективдүү riskтин факторлоруна караганда милдет сезими менен байланышынын жакыныраак экени аныкталган. Милдет сезими салыктан башкалар кандай деңгээлде качса ошондой деңгээлде качууга таасирин тийгизет. Башка тараптан, объективдүү текшерүү ыктымалдуулугу салык качууга көбүрөөк кызыккандарга гана таасирин тийгизет. Бул табылгалардын натыйжасында текшерүү жана жазалардын жогорулоосу салыктык мыйзам талаптарын аткарууну маанилүү деңгээлде жогорулатпай тургандыгы аныкталган. (Тоглер, 2007: 69) [15]

Салыктан качуунун себеби салык төлөөчүлөрдүн чыгым-пайдаларынын эсептөө менен аморалдуу чечим кабыл алуу эле эмес, андан башка да себептер бар экендигин айтып өткөн жана аларды изилдеген көп эмгектер бар. Мисалы, Frey (1997) [6] «атуулдук ар-намыстын» бар болгондугунан салык төлөөчүлөрдүн салыктык милдеттемелерин аткарган ички мотивация менен жазалардан коркконунан тиешелүү милдеттемелерди аткарган тышкы мотивацияны айырмалоо маанилүү болуп саналаарын айткан. Ал тышкы мотивацияны жогорулатуу б.а. жазалоочу укуктук аткартуу саясатын күчөтүү адамдарда алардын салыкты төлөөнү каалашкандыгынан эмес, төлөөгө мажбур болгондугунан төлөөлөрү керек деген сезим жаратышы жана бул сезим ички мотивацияны «түртүп чыгарышы» мүмкүн экендигин айткан.

Жалпысынан кызматташууга баруу сезими күчтүү, нормаларды бузган учурда пайда болгон уялуу жана күнөөлүү болуу сезимдерин жек көргөн адамдардын бул сезимдерди жек көрбөгөн адамдарга караганда милдеттемелерин жакшыраак аткарышат. (Grasmick, Bursik жана Cochran, 1991) [7]

Социалдык нормалар мамлекеттин жараандарга жасаган мамилеси адилеттүү жана жоопкерчиликтүү, салыктык механизмдер адилеттүү жана фискалдык алмашуу пайдалуу деген түшүнүктөргө таянган учурда жана мамлекеттин салыктык кирешелерди социалдык жактан эң керектүү болгон максатта колдонулушу салыктык милдеттемелерди өз ыктыяры менен аткаруу деңгээлинин жогору болгондугу байкалат. (Cummings R. G. жана башкалары, 2005:6) [3]

Көптөгөн изилдөөлөр социалдык нормалардын салыктык мыйзам талаптарын аткаруу жүрүм-турумуна таасир этээрин билдирген. Ал эми бул нормаларга болсо, салыктык режим жана мамлекеттин атуулдарынын каалоолоруна жасаган жоопкердүү мамилеси таасир тийгизет. Демек, салыктык мыйзам талаптарын аткаруу боюнча кээбир маданий айырмачылыктарды күтүүгө болот жана бул айырмачылыктардын себебин салыктык режим жана мамлекеттин мамилесинден издөө керек. (Cummings R. G. жана башкалары, 2005: 23) [3]

Эмпирикалык изилдөөнүн жыйынтыгы

Социалдык нормалардын салыктык маданиятка тийгизген таасирин изилдөө үчүн 385 анкета жүргүзүлгөн. Анын 208и Чүй областында жана 177си Баткен областында жүргүзүлгөн.

Ирээттүү пробит модели колдонулган. Күз каранды күрсүткөч катары төмөнкү суроо алынган (жооптору 1= толугу менен кошулам, 5 = толугу менен кошулбайм):

«Эгер мүмкүнчүлүгүм бар болсо, салык төлөөдөн качам».

Таблица 1. Көз карандысыз көрсөткүчтөрдүн түшүндүрмөсү

	Көрсөткүч	Түшүндүрмө
1.	Негативдүү социалдык норма	Эгер респондент кесиптеши же тууганы салыктан качканына оң көз карашта болсо 1ге барабар, болбосо 0гө барабар.
2.	Позитивдүү социалдык норма	Эгер респондент кесиптеши же тууганы салыктан качканына терс көз карашта болсо 1ге барабар, болбосо 0гө барабар.
3.	Фискалдык алмашуу	Эгер респондент салыктардын коомдук кызмат түрүндө кайра кайта тургандыгы жөнүндө чечимсиз болсо 1ге барабар, болбосо 0гө барабар.

Таблица 2. Ирээттүү пробит-моделинин жыйынтыктары

Көрсөткүч	Коэффициент	Чектүү таасир
Негативдүү социалдык норма	-0.6260***	0.1009***
Позитивдүү социалдык норма	0.5834***	0.1368***
Фискалдык алмашуу	-0.2451**	-0.0483**

$LR\ chi^2(3) = 59.08 (0.000)$ $Pseudo R^2 = 0.0525$ $Log\ likelihood = -533.3745$

Чектүү таасир салык маданиятынын 1 жана 5 ортосунда өзгөрүүсүнө карата эсептелген.

Эскертүү: *, ** жана *** белгиси 10%, 5% жана 1% да маанилүүлүк деңгээлин билдирет.

Жыйынтык

Ирээттелген пробит-моделинин жыйынтыктары салык төлөөдөн качкан кесиптеши же тууганына оң мамиле жасаган респонденттердин башкаларга караганда салыктык маданияты 10 %га төмөн экендигин көрсөттү. Ал эми салык төлөөдөн качкан кесиптеши же тууганына терс мамиле жасаган респонденттердин салыктык маданияты болсо башкаларга караганда 14 %га жогору экендигин аныктады. Бул жыйынтык коомдогу көз караштын жеке жактын салыктык жүрүм-турумуна канчалык маанилүү таасири бар экендигин билдирди.

Төлөнгөн салыктардын коомдук кызмат түрүндө кайра кайта тургандыгы жөнүндө так чечими болбогон же так ишеними болбогон респонденттердин да салыктык маданияты башкаларга караганда 5 %га төмөн.

Эмпирикалык анализдин жыйынтыктарына карата социалдык норма жана фискалдык алмашуунун адилеттүүлүгү салык маданиятына маанилүү таасир тийгизээри байкалды. Демек, мамлекет бул маселерди чечүүгө көңүл буруусу керек. Биздин оюбузча коомдо оң социалдык норманы жаратуу үчүн салык төлөөчүлөргө башталгыч мектептен баштап салыктардын мааниси боюнча маалымат берүү жана салыктардын кандай коротулгандыгы боюнча так, кеңири жана ачык маалыматты таркатуу керек.

Колдонулган адабияттар

1. Adams, Ch. For Good and Evil: the Impact of Taxes on the Course of Civilization. – London: Madison Books, 1994.

2. Alm, J., McClelland, G. H., Schulze, W. D. Changing the Social Norm of Tax Compliance by Voting // International Review of Social Sciences. – 1999. – No.52(2). – P. 141-171.

3. Cummings, R. G., Martinez-Vazquez, J., McKee, M., Torgler, B. Effects of Tax Morale on Tax Compliance: Experimental and Survey Evidence. Center for Research in Economics, Management and the Arts // Working Paper. – 2005. – No.29.
4. De Juan, A., Lasheras, M.A. and Mayo R. Voluntary compliance and behavior of Spanish taxpayers. – Madrid, Spain: Instituto de Estudios Fiscales, 1993.
5. Elster, J. The Cement of Society: A Study of Social Order. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
6. Frey, B. S. Not Just for Money: An Economic Theory of Personal Motivation, – Cheltenham, UK and Lyme, USA: Edward Elgar, 1997.
7. Grasmick, H. G., Bursik, R. J. and Cochran, J. K. Render Unto Caesar What Is Caesar's: Religiosity and Taxpayers' Inclinations to Cheat // Sociological Quarterly. – 1991. – No.32. – P. 251-266.
8. Kirchler, E., Hölzl, E. & Wahl, I. Enforced versus voluntary compliance: the “Slippery Slope” Framework // Journal of Economic Psychology. – 2008. – No.29. – P. 210-25.
9. Lewis, A. An empirical assessment of tax mentality // Public Financ. – 1979. – No.2. – P. 245-257.
10. Lewis, H. B. Shame and Guilt in Neurosis. – New York: International University Press, 1971.
11. Nerre, B. Tax Culture as a Basic Concept for Tax Policy Advice // Journal of Economic Society of Australia. – 2008. – No.38(1). – P. 153-167.
12. Pollinsky, M. A. and Shavell, S. The economic theory of public enforcement of law // Journal of Economic Literature. – 2000. – No.38. – P. 1155-1186.
13. Schmölders, G. Genel Vergi Teorisi. (Çev.) Salih Turhan. İÜ Yay. İstanbul, 1976. No.2149.
14. Scholz, J. T. and Pinney, N. Duty, Fear and Tax Compliance: The Heuristic Basis of Citizenship Behavior // American Political Science Review. – 1995. – No.77. – P. 55-74.
15. Torgler, B. Tax Compliance and Tax Morale: A Theoretical and Empirical Analysis. 2007.
16. Tosuner, M. ve Demir, İ. Toplumsal Bir Olgu Olarak Vergi Ahlakı // Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. – 2007. – No.9(3). – P. 1-20.
17. Wenzel, M. An Analysis of Norm Processes in Tax Compliance // Journal of Economic Psychology. – 2004. – Vol.25(2). – P. 213-228.
18. Юткина, Т. Ф. Налоги и налогообложение. – Москва: ИНФРА-М, 1998. – 429 с.